

UOT 81

<https://doi.org/10.59849/2311-8482.2025.4.127>

RƏMZİYYƏ ƏSKƏROVA*

**RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FELLƏRİN SÖZYARATMA
XÜSUSİYYƏTLƏRİ FELDAXİLİ SÖZ YARADICILIĞINDA TÖRƏMƏLİK
İSTİQAMƏTLƏRİNİN MÜƏYYƏN OLUNMASI**

Söz yaradıcılığı dilçiliyin yeni sözlərin əmələ gəlmə prosesini və üsullarını öyrənən bir sahəsidir. Müəllif qeyd edir ki, bu əsər ən aktual mövzulardan birinə - rus və Azərbaycan dillərində felin sözdaxili söz əmələ gəlməsi problemlərinə həsr olunub. Tədqiqatın aktuallığı şifahi törəmələrin struktur əlaqələrinin və əlaqələrinin, onların nitqdə fəaliyyət göstərməsinin öyrənilməsinin vacibliyi ilə müəyyən edilir. Söz yaradıcılığı elmi özünün bir çox əsas problemlərinin müəyyən edilməsində və həllində, onun obyektinin öyrənilməsi prinsip və üsullarının işlənilib hazırlanmasında və təkmilləşdirilməsində müəyyən uğurlar əldə etmişdir. Bu sistemlərin təşkili və fəaliyyət göstərməsi." O qeyd edir ki, felin öyrədilməsi prosesində söz yaradıcılığı üzərində aparılan işlərin əsas məqsədi şagirdlərə felin əmələ gəlməsi prosesini öyrətməkdir: törəmə və törəmə olmayan fellərin leksik-semantik mahiyyətini və orfoqrafiyasını izah etməkdir. Ona görə də burada əsas diqqət törəmə felin öyrənilməsinə, sözlərin sinonimi və sinoniminin əsas formalaşdırılmasına verilir.

Açar sözlər: Söz yaradıcılığı, üsul, mürəkkəb, sadə, məcazi, fel, sinxron, törəmə sözlər.

Mərkəzi nitq hissəsi kimi fel həm özü, həm də digər leksik-qrammatik söz növləri ilə törəməlik münasibətinə girərək, söz yaradıcılığının bütün sahələrini birləşdirir. Rus dilinin feldən əmələ gələn böyük bir hissəsini fellərin özləri təşkil edir. Demək olar ki, hər bir felin sözyaratma yuvası feli törəmələr hesabına qurulur və dayanır. Bu rus dilində feldaxili sözyaratma vasitə və üsullarının çoxsaylılığı və müxtəlifliyi ilə bağlıdır. Burada bütün sözyaratma formantları – prefikslər, postfikslər, suffikslər, həmçinin onların kombinasiyası fəal iştirak edir: работать→про-работать, кричать→крик-нуть, учить→учить-ся, читать→на-читать-ся, ходить→по-хаж-ивать və s.. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı ancaq suffiksial elementlərin ardıcıl olaraq köklə birləşməsi hesabına başa gəlir: al-dır(maq), vur-uş(maq), ax-ıd-ıl(maq) və s. Ona görə Azərbaycan dilində rus dilinə nisbətən feli törəmələr azlıq təşkil edir. Bir mərkəzi nitq hissəsi kimi söyləmin “konstruktiv özəyi” olaraq, fel həm struktur, həm də məzmun nöqteyi-nəzərindən ən çevik və dəyişkən söz kateqoriyasıdır. Çoxlu sayda mürəkkəb morfoloji stukturlu fellər tarixi “daşlaşma” prosesinə məruz qalmış və qalır, sadələşmiş bölünməz olmuş və olurlar. Məsələn: забыть, поступить, выбраться, добраться, представить, нестись, поклониться, притвориться, развернуть, соотнести, расстаться, заступиться, отчитаться, предположить və b.; vurulmaq, sevinmək, tapınmaq, keçinmək, ərinmək, döyünmək, dolanmaq, alınmaq və s. Bu səbəbdən sinxronik və diaxronik, tarixi və müasir sözyaratmanın obyekt və məsələlərinin ayrılması çox vacibdir. İkinci fəslin ikinci paragrafi feldaxili sözdüzəltmənin sinxronik və diaxronik aspektlərinə həsr edilir. Müasir (sinxron) söz yaradıcılığı sistemi eyni vaxtda mövcud olan söz vahidləri arasındakı canlı formal-semantik əlaqələri öyrənir. Sinxron sözyaratma təhlili zamanı mütləq elementlərin sistem əlaqələrini ayırd etmək, öyrənilən elementin fəaliyyətdə olan dil sisteminin digər həmcins elementləri arasında yerini təyin etmək lazımdır; ancaq bu yolla hər bir elementin mahiyyətini və funksiyasını düzgün müəyyən etmək olar”. Bu müddəalara əsaslanaraq biz də hazırkı işdə rus dilində: решать – решить, кричать – крикнуть, сидеть – сиживать, рухнуть – рушить, расти – растить, учить – учиться, моросить – поморосить, кипеть – кипятить, бегать – избегаться, бушевать – пробушевать, греметь – отгреметь, воспитать – воспитывать, говорить – договариваться və s. kimi; Azərbaycan dilində: asmaq – asılmaq, bəsləmək – bəslənmək, banlamaq – banlaşmaq, yayınmaq – yayındırmaq, yaşamaq – yaşatmaq, bişmək – bişirmək, düzülmək – düzülüşmək, yeritmək – yeritdirmək, tökmək – töküşdürmək, burmaq – burcuxmaq, qorxmaq – qorxuzma və s. kimi fellər arasında motivasiya münasibətlərini görürük. Lakin rus dilində сесть və сидеть, лечь və лежать, стать və стоять, слышать və слушать, быть və забыть, ставить və заставить, пасть və пропасть, жить və зажить, брать və разобраться və b.; Azərbaycan dilində: keçmək və keçinmək, vurmaq və vurulmaq, tapmaq və tapınmaq, sevmək

və sevinmək və b. kimi tarixən eyni növlü fellər arasında sinxron törəmlik münasibətləri yoxdur. Formal yaxınlığa baxmayaraq, onlar mənaca birbirindən ayrılmış və müxtəlif hərəkət və halların birbaşa, müstəqil işarəsinə çevrilmişlər. Göstərilən cütlüklərin ikinci üzvünü birincisinin köməyiylə izah etmək qeyri-mümkündür, çünki onlar “daşlaşmaya” məruz qalmışlar. Rus dilində belə fellər 1000-ə qədərdir, Azərbaycan dilində isə onlar nisbətən azdır. Təəsüflə demək lazımdır ki, mövcud tədrisi və elmi ədəbiyyatda “daşlaşma” prosesinə lazımi diqqət yetirilmir və nəticədə sinxron və diaxron yanaşmaların obyektləri qarışdırılır. İkinci fəsil rus və Azərbaycan dillərində törəmə sözlərin daşlaşmasına həsr olunmuşdur. Hər bir törəmə söz yarandığı gündən xalqın sərvətinə çevrilir və öz tarixini yaşamağa başlayır. Cəmiyyətin sürətli inkişafı, mədəni, iqtisadi, siyasi sahələrdəki dəyişikliklər törəmə sözlərin fəaliyyətində, onların formal-semantik təşkilində də mütləq öz əksini tapır. Olur ki, morfezlərə bölünən törəmələr bir müddətdən sonra müəyyən səbəblərdən bölünməz olur, hər hansı bir təsəvvürün vasitəsiz simvoluna çevrilirlər. Belə sözlərə стол, окно, мальчик, девушка, начальник, понедельник, прекрасный, устать, раздаться, добратся, напасть və s. aid etmək olar. Çətin ki, bu gün kimsə onları keçmişdə törədən sözlərlə (окно, стол, мальчик, дева, начало, неделя, красный, статья, дать, брат, пасть) izah etsin və onları morfezlərə bölsün. Bu prosesə ilk dəfə V.A.Boqoroditski nəzər yetirmişdir və onu “sadələşmə” (daşlaşma) adlandırmışdır. Sözlər üzərində müşahidələr göstərir ki, rus və Azərbaycan dilinin fəal leksikasının üçdə biri sadələşmə (daşlaşma) prosesinə məruz qalmışdır və qalır. Onun təsiri altına bütün qədim və çoxişlək sözlər düşür. Sadələşmənin əsas səbəbləri aşağıdakılar sayılır: a) törədicilərin arxaikləşməsi; b) sözün morfem və sözyaratma strukturunu müəyyənləşdirən fonetik dəyişikliklər; c) törədicilər və törəmələr arasındakı semantik əlaqələrdə pozuntular. Ən fəal və təsirli səbəb, fikrimizcə, sözyaratma cütlüklərinin üzvləri arasındakı semantik pozuntulardır. Fikrimizcə, bu pozuntular onunla bağlıdır ki, həm dilin özü, həm də onun vahidləri hər vaxt obrazlılığa, ifadəliliyə can atır. Bu da onların semantikasının metaforikləşməsinə, frazeolojiləşməsinə gətirib çıxarır. Mənası olan bütün dil vahidləri ona yönəlmişlər ki, öz məzmunlarında tərkib hissələrinin məna cəmində daha çox məna bildirsinlər. Belə bir xüsusiyyətə həm də törəmə sözlər malikdirlər. Bu əlamətə görə törəmələrin iki qrupa bölünməsi məntiqə uyğun olardı: 1) tamamilə idiomatikləşmiş, motivləşməyən və bölünməyən (daşlaşan) və 2) frazeoloji semantik (əlavə məna komponentli), sinxron motivləşən və bölünən törəmələr. Birinci qrupa rus dilində потомство, государство, водка, толковый, трудный, пытаться, представить, выбратся və b.; Azərbaycan dilində vurğu, çəkmə, korluq, əlləşmək, keçinmək, gözləmək və b. sözləri aid etmək olar. İkinci qrupa rus dilində учитель, машинист, бумажник, белойой, дневник, синяк, уходить², заговорить² və b.; Azərbaycan dilində yazıçı, başçı, soyutma, sızanaq, döyüşmək və b. törəmələr aiddir. Beləliklə, təsdiq etmək olar ki, çoxlu miqdarda rus və Azərbaycan törəmələri idiomatikləşmə nəticəsində daşlaşmaya məruz qalır. Belə sözlər arasında xeyli sayda fel vardır ki, onların da təhlilinə dördüncü paragraf həsr olunur (1.4). İdiomatikləşmiş və artıq motivləşməyən fellərə, rus dilində məsələn, aşağıdakı prefiksial və prefiksial-postfiksial felləri: прикинуться, придратся, вырваться, заслужить, простираться, разобраться, одержать, поклониться, отчитать, расстаться və s.; həmçinin -вер (ввернуть, завернуть, отвернуть və s.), -бр- (взобраться, избрать, перебраться və s.); -верг- (извергнуть, подвергнуть, свергнуть və s.), -ключ- (включить, выключить, исключить və s.), -лож- (возложить, наложить, отложить və s.), -врат- (возвратить, превратить, развратить və s.); -раз- (возразить, поразить, разразиться və s.); -ста- (встать, застать, пристать və s.); -каз- (доказать, наказать, приказать və s.); -станов- (остановить, восстановить, постановить və s.); -след- (исследовать, обследовать, расследовать və s.); -прос- (допросить, спросить, запросить və s.); -бы- (добыть, забыть, прибыть və s.); -да- (выдаться, издать, продать, предать və s.); -держ- (одержать, издержать, поддержать və s.); və başqa etimoloji kökləri olan felləri aid etmək olar. Bütün bu felləri rus dilinin müasir vəziyyəti baxımından müəyyən bir hərəkətin bilavasitə, motivləşməyən işarəsi kimi təsəvvür olunurlar. Onlar daxili formalarını itirmiş, idiomatikləşmənin maksimal dərəcəsi nəticəsində daşlaşmaya məruz qalmışlar. Onların bu xüsusiyyəti bununla izah olunur ki, öz kökləri ilə bağlı heç bir əlaqəsi olmayan anlayışlar (hərəkətlər) bildirirlər. Məsələn, müqayisə edək: кинуть (atmaq) – прикинуться (hiylə etmək), дать (vermək) – предать (satmaq), жить (yaşamaq) – нажить (yığmaq, toplamaq),

ставить (qoymaq) – представить (təsəvvür etmək), брать (götürmək) – разобраться (aydınlaşdırmaq) və s. Azərbaycan dilinin feldaxili törəmələrində daşlaşmaya nisbətən az rast olunur. Faktik materialın təhlili göstərir ki, bir neçə söz istisna olmaqla, Azərbaycan dilinin bütün feldaxili törəmələri qeyri-frazeoloji semantikaya malikdirlər. Frazeoloji (idomatik) semantikalı fellərə, məsələn: sevinmək (müqayisə et: sevmək), vurulmaq (aşıq olmaq – vurmaqla müq.et), deyismək (müq. et: demək), keçinmək (müq.et: keçmək), görüşmək (müq.et: görmək) və b. kimi felləri aid etmək olar. 46 Lakin həm rus, həm də Azərbaycan dillərində adı çəkilən fellərin idiomatikleşməsi eyni dərəcədə baş vermir, bu da özünü onların morfem və sözyaratma quruluşunda, yəni törəməliyində və bölümündə göstərir. 1.5. Daşlaşmaya məruz qalmış törəmə fellərin təsnifatı. Semantikanın frazeolojişməsi əlamətinə görə bütün feldaxili törəmələri iki hissəyə bölmək olar: qeyri-frazeoloji və frazeoloji semantikalı fellər. Birinci qrupa leksik mənalarını onların tərkib hissələrinin mənalarından standart şəkildə çıxarılan fellər aiddir. müqayisə edək: шагать→шаг-ну-ть, толкать→толк-ну-ть, ходить→хаж-ива-ть, сидеть→сиж-ива-ть, ехать→вь-ехать, лететь→вз-лететь, лечить→вы-лечить, читать→до-читать, петь→за-петь, скакать→об-скакать, забросить→забрас-ыва-ть, купать→купать-ся, работать→работать-ся və b. rus dilində, tapşırmaq→tapşır-ıl-maq, alışmaq→alışdır-ıl-maq, yaşamaq→yaşa-t-maq, əsnəmək→əsnə-ş-mək, sürümək→sürü-n-mək, qalxmaq→qalx-ız-maq, yatmaq→yat-ızdır-maq və b. Azərbaycan dilində. Tədqiqat obyektii fellərinin ikinci hissəsini frazeoloji (idomatik) semantikalı vahidlər təşkil edir. Bu əlamətin onlarda əks olunma dərəcəsindən asılı olaraq bu felləri də iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa leksik mənaları onların tərkib hissələrinin mənalarının cəminə və üçüncü əlavə məzmun komponentinə bərabər olan fellər daxildir. Bu fellər rus dilində отдать, доиграться, добежаться, отделать, напугать, заговорить (утомить разговором), размечтаться, заносить (одежду до дыр), уездить, опросить, прожить, ослышаться, отлежаться və b. kimi xüsusi-nəticəli sözlərdir. Bunların hamısının semantikasında onları təşkil edən elementlərin mənə cəmindən başqa nə isə fərdi qəbul olunmuş daha bir mənə var. Məsələn: отсидеть (довести до онемения, сидя в неудобном положении) felii öz semantik strukturunda əlavə semalara “онемение” və “неудобное положение” malikdir, hansılar ki onun tərkib hissələri deyil, bütövlükdə sözdən çıxarılır. Azərbaycan dilində belə fellərə alınmaq (быть тронутым), уахmaq (горько сожалеть), görüşmək (встретиться), vurnuxmaq (суетиться) və b.fellər uyğun gəlir. Bütün bu fellər müəyyən dərəcədə semantik idiomatikleşməyə məruz qalmışlar. Amma bu onların törəməliyində və bölümünə təsir etmir. İkinci qrupa idiomatikleşməyə daha çox məruz qalmış, bunun nəticəsində daşlaşaraq bölünməz və qeyri-törəmə olmuş fellər daxildir. Bunlar приказать, наказать, поклониться, подстегнуть, отнестись, 47 нарваться, превратить, предпринять, выбраться, вернуть, доложить, достичь, найти, посягать və b. kimi fellərdir. Azərbaycan dilində belə fellərin analoqu kimi, məsələn: sevinmək (радоваться), alışmaq (привыкнуть), tapınmaq (преклониться), soyunmaq (раздеваться), dalaşmaq (драться), götürülmək (броситься бежать), itilmək (убираться) və b. feldaxili törəmələri (tarixən) hesab etmək olar. Zənnimizcə, həm forma, həm məzmununa görə bu sözləri felfrazeologizmlər adlandırmaq olar. Frazeoloji söz birləşmələri kimi, onlar da sabit daxili formalı müəyyən məfhumların birbaşa, sinxron cəhətdən motivləşməyə işarəsi kimi fəaliyyət göstərir. Rus və Azərbaycan dillərində feldaxili sözyaratmanın müqayisəsi. Həm rus, həm də Azərbaycan dillərində fel ən geniş sözyaratma əlaqələrinə malikdir. O həm digər nitq hissələrinin, həm də fellərin özlərinin əmələ gəlməsində fəal iştirak edir. Rus felinin sözyaratma yuvalarının törəmələrinin əksər hissəsini feldaxili törəmələr təşkil edir, Azərbaycan dilində isə feldən yaranan sözlərin əksəriyyətini digər nitq hissələri təşkil edir. Bu onunla bağlıdır ki, rus dilinin feldən fel yaradıcılığında çoxlu miqdarda müxtəlif mənəli və tipli (prefiksəl, suffiksəl və onların kombinasiyalı) sözyaratma formantları iştirak edir. Azərbaycan dilində isə feldən felin yaranması əsasən növ mənəli suffiksəl formantların hesabına həyata keçir. Bu törəmələrin kiçik bir hissəsi başqa (adətən kəmiyyət) mənəli olur. Həm rus, həm də Azərbaycan dillərində feldaxili sözyaratma törəmələri uzunmüddətli, tez-tez işlənmə nəticəsində mənədaşlıqənliliyinə və daşlaşmaya məruz qalırlar. Rus dilində bu proses Azərbaycan dilindən daha çox baş verir. Daşlaşmanın əsas səbəbi törəmə sözlərdə özünü müxtəlif dərəcə göstərən semantika idiomatikleşməsidir. Komponentlərin bitişməsi dərəcəsindən asılı olaraq idiomatik semantikalı

törəmələr iki qrupa bölünürlər: az dərəcəli frazeoloji fellər, yüksək dərəcəli frazeoloji fellər. Sonuncular frazeoloji söz birləşmələri kimi üç yarımqrupa bölünürlər: a) frazeoloji qovuşmalar (забыть, отнять, достичь və s.; soyunmaq, tapınmaq və s.); b) frazeoloji uyuşmalar (задержать, возложить, вернуть və s.; itilmək, dalaşmaq və s.); c) frazeoloji birləşmələr 48 (перебраться, прибыть, убыть və s.). fellərin tədqiqat materialı hüdudunda Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələrin analoqu yoxdur. Bu fəsildə feldaxili söz yaradıcılığının bütövlükdə sözyaratma inventarı təyin olunur. Bu inventarın əsas hissəsini əsli fellər təşkil edir. Onlar aşağıdakılardır: писать, читать, бить, жить, беречь, жечь, любить, бояться, дать, есть, бежать, нести, подобраться, устранить, плясать, существовать, нравиться və b. rus dilində: anmaq, bacarmaq, tələsmək, oxumaq, sarsımaq, uçmaq, gəzmək, düşünmək, sevmək, almaq, ölmək, bilmək, sönmək, artmaq, bürümək, oxşamaq və b. Azərbaycan dilində. Törəmələrin seqmentləşdirilməsi göstərdi ki, rus dilinin feldaxili söz yaradıcılığında 132, Azərbaycan dilində isə 34 sözyaratma formantı iştirak edir. Onlar aşağıdakılardır: за-, от-, пере1-, пере2-, -ну-, -ива-, по-...-ива-, вз-...-ну-, вы-...-ся, по1-, по2-, про1-, от-...-и-, от-...-ся, раз-...-ся, пере-...-ива-...-ся, раз-...-ива-...-ся və b. rus dilində; -n-, -il1-, -il2-, -ş1-, ş2-, -t-, -ır-, -şdır-, -ızdır-, -ix-, -mala-/malə-, -tala-, -naş-, -cut-, -xan- və b. Azərbaycan dilində. Sistemli tədqiqatın ikinci mərhələsi müəyyən olunmuş elementlərin daimi invariant əlamətlər əsasında təsnifatıdır (2.2). Belə əlamət kimi tərəfimizdən elementlərin tabelilik əlaqəsinə münasibəti götürülmüşdür.) rus və Azərbaycan feldaxili törəmələrin əvvəlki bölmələrdə söhbəti gedən formal (struktur-funksional) təşkilində oxşar və fərqli cəhətləri ümumiləşdirilir. Feldaxili söz yaradıcılığı həm rus, həm də Azərbaycan dillərində bir sistem kimi onun spesifik elementləri (əsli fellər və formantlar) hesabına həyata keçirilir. Dil strukturu səviyyəsində bu elementlər törəmələr tərkibində həm rus, həm də Azərbaycan dilində eyni qaydada (ardıcılıqla) yerləşirlər, amma nitq (realizasiya) səviyyəsində bu yerləşmə (dispozisiya) fərqlənir. Müqayisə et: говорить+до-...-ся+ива-, кричать+ну-+в-+ива-, oxumaq+т-+dur-, gəzmək+д-+il- və s. (dil səviyyəsi). Və: говорить→до-говорить-ся→договар-ива-ться, кричать→крик-ну-ть→в-крикнуть→вкрик-ива-ть, oxumaq→оxu-t-maq→охut-dur-maq, gəzmək→gəz-dir-mək→gəzdir-il-mək və s. (nitq səviyyəsi). Nitq səviyyəsində rus dilində formantlar sözə münasibətdə müxtəlif cür yerləşirlər: prefikslər sözə bütövlükdə əvvəldən birləşirlər, suffikslər sözün əsasına, postfikslər isə sözün sonuna qoşulurlar (по-стоять, хажива-ть, учить-ся və b.). Azərbaycan dilində formantlar eyni cürdür və bir-birinin ardınca düzülür: bil-dir-il(mək), qat-ış-dır-ıl(maq), otar-t-dır(maq) və s. Beləliklə, rus dilində törəmələrin nitq tərtibatı onların dil tərtibatından fərqlənir, (müq. et.: по-раз-да-ва-ть və дать+раз-+ва-+по-), Azərbaycan dilində isə onlar üst-üstə düşür (oxu-t-dur-ul-maq). Sözyaratma elementlərinin sistemli təsnifatı qrup və yarımqrup səviyyəsində bu elementlərin törəmələr yaradan zaman bütün potensial birləşmə üsullarını əks etdirən asılılıq tiplərini təyin etməyə imkan verir. Rus dilində belə struktur tiplərin 8, Azərbaycan dilində isə 10-dur. Lakin rus dilində modellərin (genişlənmələrin) sayı (29) iki dəfə Azərbaycan dilinin modellərindən çoxdur, bu da sözyaratma elementləri qrup və yarımqruplarının konstruktiv potensialı ilə bağlıdır. Bu və digər qrupa daxil olan elementlərin sayı nə qədər çoxdursa, onun sözyaratma potensialı da bir o qədər güclüdür (məhsuldardır). Rus dilində 80, 90 törəmədən ibarət sözyaratma yuvası mövcuddur, Azərbaycan dilində isə onların maksimal sayı 48-ə qədərdir. Azərbaycan dilində feldaxili söz yaradıcılığının törəmələri üçüncü pilləyə qədər, rus dilində isə dördüncü pilləyə qədər genişləne bilər. Müqayisə edək: уіг(maq)→уіг1ş(maq)→уіг1ş-д-р(maq)→уіг1şд-р-і-л(maq) və совать→су-ну-ть→в-сунуть→всов-ыва-ть→всовыва-ть-ся və s. Azərbaycan dilinin törəmələrinin formal (struktur) təşkili rus dilinə nisbətən daha ardıcıl və şəffafdır.

İşin “Müasir rus və Azərbaycan dilində feldaxili söz yaradıcılığının leksik-semantik təşkili” adlı fəslə feldaxili törəmələrin sözyaratma elementlərinin **semantik** münasibətlərinə, onların birləşməsinə şərait yaradan və yaxud mane olan amillərin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Bu onunla bağlıdır ki, “məna bütün söz yaradıcılığı mexanizmini hərəkətə gətirir, onun işinə nəzarət edir, fəaliyyət xüsusiyyətini təyin edir, bütün söz yaratma prosesinin əsasında durur”¹. Semantik amil feldaxili söz yaradıcılığının da bütöv mexanizmini təyin edir. Yalnız semantik yanaşma (birləşmə) prinsiplərini nəzərə alaraq çoxlu sayda feldaxili sözyaratma elementlərinin struktur-funksional (formal) təşkilini müəyyən etmək mümkündür. Deməli, semantik və formal təşkilatlar

arasında müəyyən uzlaşmalar mövcuddur, semantik təşkilat da formal təşkilat kimi müəyyən qanunauyğunluqlara tabedir və bu qanunauyğunluqlar aşkar oluna bilər. Bu məqsədlə rus və Azərbaycan dillərinin söz yaratma elementlərinin semantik təsnifatı aparılır (3.1), onların kateqorial sözyaratma mənaları ayırd edilir. Rus dilinin feldaxili söz yaradıcılığını əsli (baza) fellərin iki əsas kateqorial mənası idarə edir. Bunlar hərəkətin istiqamətliliyi və həddliliyidir. İstiqamətlik əlamətinə görə tədqiqat obyektinin bütün əsli felləri iki yerə bölünür – istiqamətli və istiqamətsiz. İstiqamətlilər də öz növbəsində lokal-istiqamətli (лететь, проникнуть, мчатся, тащить, нести və b.) və obyekt-istiqamətliyə (бить, брать, кусать, портить, учить, лечить və b.) ayrılırlar. İstiqamətsiz fellərə бегать, блистать, греметь, возиться, плясать, страдать və bu kimi fellər aiddir. Həddlilik əlamətinə görə də rus dilinin əsli (baza) felləri iki yerə bölünür: həddli və hədsiz. Həddli fellərə возразить, заставить, отстать, решить, читать, писать və b.; hədsiz fellərə isə сидеть, лежать, плакать, звенеть, дышать, держать, зависеть və b. fellər aiddir. Həddlilər arasında nəticəli (возразить, опоздать, забраться, доставить, совершить və b.) və nəticəsiz (гадать, вертеть, бежать, искать, ломать və b.) fellər ayırd edilir. Azərbaycan dilində əsli fellər onların daxili söz yaradıcılığını təyin edən ancaq bir kateqorial əlamətlə xarakterizə olunur. Bu istiqamətlik və qeyri-istiqamətlikdir. İstiqamətliyə satmaq, buraxmaq, biçmək, unutmaq, talamaq, inanmaq, bəzəmək və b.; qeyri-istiqamətliyə darıxmaq, durmaq, ağrımaq, yanılmaq, parlamaq, batmaq və b. aiddir. Törəmələrin struktur tiplərinin semantik tərtibatı. Birincilərə (ikikomponentlilərə) rus dilində adətən qeyri-istiqamətli və qeyri-həddli fellərin kəmiyyət-zaman və xüsusi-nəticə mənalı formantlarla birləşmələri, fellər (езж-а-ть, де-вать, по-бегать, от-грохать, за-бормотать, по-малк-ива-ть, на-крапыва-ть, на-любоваться, руб-ану-ть, долб-ану-ть, вз-бушевать-ся, набранить-ся, həmçinin şəxssiz (qeyri-ixtiyarilik bildirən) танцевать-ся, молчать-ся və s.) aiddirlər. Azərbaycan dilində bu tiplərə istiqamətli fellərin məchulluq bildirən və hərəkəti kəmiyyət-keyfiyyət baxımından xarakterizə edən formantlarla birləşməsindən (tala-n-maq, yol-un-maq, asıl-maq, səp-il-mək, güd-ül-mək və b.); qeyri-istiqamətli fellərlə müştərəklik və tranzitivlik bildirən formantların birləşməsindən (banla-ş-maq, ağla-şmaq, əsnə-ş-əmək, yat-ış-maq və s.; qax-ız-maq, qorx-uz-maq, dur-ğuz-maq və s.) ibarət törəmələr daxildir. Adı çəkilən formantların absolyut-passiv valentliyi bu törəmələrə hər iki dildə digər törəmə dərəcələrinə genişlənməyə imkan vermir. Rus dilindəki çoxkomponentli törəmə tipləri istiqamətli və həddli fellərin məkan, kəmiyyət-zaman, xüsusi-nəticə, qayıdış mənalı formantlarla birləşməsindən (заде-ва-ть, на-крыть, в-класть, намек-ну-ть, занести, обо-йти, раз-гадать, на-рисовать, до-ехать, с-тереть, вильнуть, шаг-ну-ть, мыть-ся, учить-ся, брить-ся və s.). Rus və Azərbaycan dillərində feldaxili törəmələrin semantik təşkilində oxşar və fərqli cəhətlər. Həm rus, həm də Azərbaycan dilində feldaxili söz yaradıcılığı, bütün digər sözyaratma sahələri kimi bir nitq zəncirində sözdüzəldici elementlərin semantik qovuşmasının müəyyən qanunauyğunluqlarına tabedir. Əsli (baza) fellərin rus dilində feldaxili sözyaratma sistemini təmzidləyən əsas relevant (kateqorial) mənaları hərəkətin həddliliyi/qeyri-həddliliyi və istiqamətliyi/qeyri-istiqamətliyi təşkil edir. Azərbaycan dilində bu əlamət istiqamətlik/qeyri-istiqamətlikdir, həddlilik/qeyri-həddlilik başlanğıc (məsdər) formada Azərbaycan dili fellərinə xas deyil. Rus dilinin sözyaratma formantları həm struktur, həm də

ƏDƏBİYYAT

1. Кубрякова Е. С. Основы морфологического анализа. М., 1974;
2. Лопатин В. В. Русская словообразовательная морфемика. М., 1977;
3. Максимов В. И. Структура и членение слова. Л., 1977.
4. Лопатин В. В. Русская словообразовательная морфемика. М., 1977, с. 18. 62 литературы.
5. Успенский Б. А. Структурная типология языков. М., 1965. 61 В работах по морфемике и морфологическому анализу слов
6. Якубинский Л. П. История древнерусского языка. М., 1953

*Naxçıvan Dövlət Universiteti
Baş müəllim

Ramziye Askarova

**VERB FORMATION IN RUSSIAN AND AZERBAIJAN LANGUAGES
FEATURES OF DEVELOPMENTAL DIRECTIONS IN INTRA-VERBAL FORMATION**

Word formation is a branch of linguistics that studies the process and methods of forming new words. The author notes that this work is devoted to one of the most pressing topics - the problems of intraverbal word formation of the verb in the Russian and Azerbaijani languages. The relevance of the study is determined by the importance of studying the structural connections and relationships of verbal derivatives and their functioning in speech. The science of word formation has achieved certain successes in defining and solving many of its cardinal problems, in developing and improving the principles and methods of studying its object. organization and functioning of these systems." He notes that the main goal of work on word formation in the process of teaching a verb is to teach students the process of verb formation: explain the lexical-semantic essence and spelling of derivative and non-derivative verbs. Therefore, here the main attention is paid to the study of derivative verbs, the formation of synonymous and antonomous words, and the disclosure of the main lexical features of word-forming affixes,

Keywords: *Word creation, method, complex, simple, figurative, verb, synchronous, derivative words.*

Рамзи Аскарова

**ГЛАГОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ
ЯЗЫКАХ ОСОБЕННОСТИ НАПРАВЛЕНИЙ РАЗВИТИЯ
ВНУТРИГЛАГОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ**

Это раздел языкознания, изучающий процесс и способы образования новых слов. Автор отмечает, что э то работа посвящена одной из наиболее актуальных тем – проблемам внутриглагольного словообразования глагола в русском и азербайджанском языках. Актуальность исследования определяется важностью изучения структурных связей и отношений глагольных производных и функционирования их в речи. Словообразовательная наука достигла определенных успехов в определении и решении многих своих кардинальных задач, в развитии и совершенствовании принципов и приемов изучения своего объекта. организации и функционирования этих систем» . Он отмечает ,что главная цель работы по словообразованию в процессе преподавания глагола, заключается в том, чтобы научить учащихся процессу образования глагола: разъяснить лексико-семантическую сущность и правописание производных и непроизводных глаголов. Поэтому здесь основное внимание уделяется изучению производных глаголов, образованию синонимичных и антономичных слов., раскрытию основных лексических особенностей словообразовательных аффиксов

Ключевые слова: *Словообразование, метод, сложный, простой, глагол, синхрон, мотивированные слова.*

Filologiya elmləri doktoru Akif İmanlı tərəfindən təqdim edilmişdir.

İlk daxilolma tarixi: 13.10.2025

Son daxilolma tarixi:17.11.2025